

Janne Fruergaard Keyes er cand.mag. i middelalder-arkæologi og europæisk etnologi fra 2004 og har siden arbejdet som klosterforvalter på Arbejdsrefugiet Ørslev Kloster. Janne Fruergaard Keyes har i 2005 været medforfatter på artiklen „Latriner“ til „Viborg Sønderlø 1018–1035. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid“ og har i 2008 udgivet „Hemmelige huse. Latrinforhold i vikingetid og middelalder med særligt henblik på jyske urbane latriner“.

Keywords: Latriner, affald, byhistorie, arkæologi

BYENS HEMMELIGE HUSE

– latriner fra vikingetid og middelalder

Formålet med artiklen er at sætte fokus på forholdet til kroppen, tabu og renlighed ud fra kendskabet til vikingetids- og middelalderlatriner og at efterprøve fortærskede teorier om, at man skulle have gået rundt i sit eget skidt.

Hvad stiller man op, når man gerne vil efterprøve de fortærskede teorier om, at man i middelalderen gik rundt i sit eget skidt? Kan det virkelig passe, at man ikke har forholdt sig til sit eget affald – og værre endnu – sine egne mere private efterladenskaber? Hvor private var de? Er natpotten bare blevet tømt ud af vinduet og ud på gaden, som det ses på flere middelalderlige afbildninger?

Man skal begynde et sted, og for en middelalderarkæolog er det oplagt bl.a. at søge svar under jordens overflade og tage udgangspunkt i et afgrænset område som selve latrinerne. Denne artikel tager afsæt i et forskningsprojekt, hvor samtlige erkendte udgravede jyske urbane latriner fra vikingetid og middelalder var omdrejningspunktet i forhold til at forsøge at finde svar på netop spørgsmål om hygiejne og håndteringen af personlige efterladenskaber.¹ Samtidig blev der indsamlet publicerede skriftlige kilder og illustrationer, der relaterer sig til emnet

1 Keyes 2008. Der tages udgangspunkt i en definerings af vikingetidens begyndelse til slutningen af 700-tallet, som beskrevet af Else Roesdahl i *Vikingerne verden*, 2001, s. 14f. Afslutningen på middelalderen defineres almindeligvis til reformationsåret 1536.

affald og affaldshåndtering. Projektet er det første forsøg på at samle og bearbejde arkæologisk materiale, skriftlige kilder og afbildninger omkring netop dette latrinære emne. Mange kyndige forskere har gennem tiden beskæftiget sig med latriner, og mange af deres betragtninger vil naturligt fremgå af det følgende.

Blev lovene overholdt?

Der er mange spændende skriftlige kilder, der fortæller om håndteringen af affald i byerne. Stadsretter fra flere danske byer beskriver, hvordan man skal håndtere sit affald – og straffen for at forbyrde sig mod loven – men de ældste kendte love af denne karakter er fra 1200-tallet.

Der lovgives flere steder fra 1400-tallet og fremefter om ikke at bruge byens voldgrave, bække og åer til affald, ligesom der i Københavns Stadsret fra 1443 beskrives, at „*ingen må ligge urent, som kommer af hans gård, hus eller stald, mere end tre dage på gaden*“.² Denne lov får afsmittende effekt på flere andre stadslove herefter.

Ubebyggede grunde i byerne ses ofte at have været anvendt til affald. Bytorvet i Nakskov er i midten af 1700-tallet så fyldt med „urenlighed“, at det efter sigende var befolket med svin.³ Gadenavne vidner om særlige affaldspladser, hvor et morsomt eksempel er en gade i Aarhus, der flere gange ændrer navn og fra sidst i 1400-tallet bl.a. hedder Skidensig, Skidengyde, Raadengyde og Skidenstræde for i 1845 at få det mere attraktive navn Grønnegade, som vi kender i dag.⁴ I Chr. II's „verdslige lov“ fra 1522 (fra 1934 kaldet „Land- og Bylov“) kræves, at hver en by har ansat vognmænd til at udkøre skarn i „*særdeles tætte vogne, ... så det ej strøs over gaden igen, når det uddrages*“.⁵

Overordnet set er det et generelt træk i de fleste nordeuropæiske middelalderbyer, at tilvæksten af affald i gaderne synes at ophøre eller i hvert fald mindskes fra 1300-årene. Det forklares bl.a. ved brolagte gader, kloakering og organiseret renovationsvæsen.⁶ Men dette er bestemt ikke uden undtagelser, hvilket eksempelvis ses i Roskilde, hvor man på trods af lovgivning fra 1268 om ikke at lægge møg og mødding på menigt stræde skal helt op i 1400-tallet, før kulturlagstilvæksten på gaderne ophører, sådan at gadeniveauet i Roskilde herefter er forholdsvis uændret til i dag.⁷

2 Koch 1999, s. 32.

3 Matthiessen 1917, s. 67.

4 Kadsted 1943.

5 Fenger 1988, note s. 194.

6 Madsen 1989, s. 7.

7 Koch 1999, s. 28ff.

Arkæologisk set er alt, hvad vi udgraver, forladt. Sat på spidsen er det derfor principielt set at betragte som affald. Som arkæologer er vi heldige med, at meget er efterladt på stedet, hvorefter man har bygget videre ovenpå, da vi så ud fra det efterladte kan hente mange oplysninger om det liv, der er levet netop her. Det er oplagt at konkludere, at den generelle opfattelse af hygiejne og renlighed tiltager i takt med, at kulturlagstilvæksten aftager. Det er også en almindelig antagelse, at klostervæsenets udbredelse i byerne fra 1200-tallet og fremefter – og deres kendskab til sygdomsbehandling og hygiejne – skal have æren for en del af denne umiddelbare forandring,⁸ mens befolkningstilvækst i byerne også får en andel af æren for, at der er øget behov for at regulere affaldsmængderne. At man begynder at opføre mere monumentale bygninger i byerne i løbet af senmiddelalderen, må også have betydning for, at organiseringen af gadeforløb og niveauer bliver mere stationær.

Det hemmelige og uhumske

Sprogbrug vedrørende det at forrette sin nødtørft kan tyde på, at der har været en vis afsondrethed og diskretion forbundet med handlingen og det sted, hvor denne har udfoldet sig, men samtidig kendes adskillige eksempler på, at man stedvis har siddet flere sammen og desuden har brugt dette særskilte rum til mere end at forrette sin nødtørft i.

Gransker man etymologien, finder man ud af, at den middelalderlige benævnelse *hemmelighed* ser ud til at være anvendt om særlige rum i direkte tilknytning til en bygning, der ses enten som indbyggede i muren (*skakthemmeligheder*) eller påhæftet denne (*karnaphemmeligheder*). Benævnelser som *mag*, *retirade*, *das*, *hemmeligt hus*, *hysken*, *vandhus* og *privet* synes, hvor disse nævnes, derimod overordnet set at dække over særskilte huse eller konstruktioner. Vandhuse kendes i forbindelse med bygninger over vand eller ved strand, men kendes først fra eftermiddelalderligt sprogbrug – ligesom benævnelsen *retirade*. Moth beskriver i sin ordbog fra omkring 1700 desuden et vandhus som værende for alle: „Vand-hûs kaldes et lillehûß, som er bygt over vand, som er til felleds for alle gemene folk.“⁹ Generelt set er det vanskeligt at danne sig et klart billede af, i hvor høj grad betegnelserne har været anvendt i middelalderen, da de kun sporadisk dukker op i litteraturen.

På Magstræde i København lå et offentligt toilet i forlængelse af en vandhusbro.¹⁰ Ordet *mag* har mange betydninger og bruges eksempelvis i sammenhængen

8 Jörpeland og Bäck 2001, s. 334.

9 www.mothsordbog.dk, opslaget „Vandhus“.

10 Matthiessen 1917, s. 45.

„at have sin mag“ – om at have afføring eller forrette sin nødtørft.¹¹ I Christiern Pedersens *Om Urte Vand* fra 1534, hvor følgende beskrives: „*En som er forstoppet / och Bugen er saa haard paa ath han kan icke haffue sit mag eller gaa til stolss...*“.¹² Ligeledes kendes benævnelsen *hemmelig mag* og *mag-huus*. Hysken kommer af det tyske ord *Häuschen*, der betyder *lille hus* eller latrin.¹³ *Hyskenstræde* i København kendes fra 1460 og førte ned til latriner ved stranden.¹⁴ Mag og hysken bruges ofte i forbindelse med gadenavne og synes at knytte sig til offentlige latriner.

Benævnelsen *latrin* stammer fra det latinske *latrina*, der er en sammenskrivning af *lavatrina*, der betyder baderum, og *lavare*, der betyder at vaske.¹⁵ Benævnelsen *latrin* er den mest anvendte betegnelse i arkæologisk og moderne sprogbrug og anvendes meget bredt om selve de menneskelige ekskrementer, men også om det sted, man placerer disse. Betegnelsen dækker ikke umiddelbart over en særlig type, hvorfor den i det følgende anvendes som samlende betegnelse for alle de steder, hvor man har forrettet sin nødtørft.

Det offentlige og det private

Vi kender masser af skakthemmeligheder og *necessarier* fra borge og klostre, men hvordan har man organiseret sig – og sine personlige efterladenskaber – som almindelige borgere i byerne i vikingetiden og middelalderen?

Som arkæolog påtræffer man af og til deciderede latriner i sine udgravninger, og i forbindelse med en undersøgelse af forhold omkring placeringen af latriner er det oplagt at undersøge de registrerede af slagsen. Tager man udgangspunkt i latriner fra det urbane, verdslige miljø, er der i Jylland kendskab til 40 latriner, der direkte kan dateres inden for perioderne vikingetid og middelalder.¹⁶ Latrinerne er fra Aalborg, Viborg, Aarhus, Haderslev og Ribe og er alle opbygget omkring en grube i jorden. Enkelte steder har man blot påtruffet en *grube* med latrinaffald, mens det ser ud til, at *gruber med spor efter hjørnestolper* fra en ovenpå stående bygning kendes til op i 1200-tallet, *nedgravede tønder* kendes fra 1200-tallet og fremefter, mens *kasser* og *kasseformede gruber* først kendes fra tiden efter 1300. Da der rent statistisk er tale om et begrænset materialeomfang, og oplysningerne

11 Ordbog over det danske Sprog, opslaget „Mag“.

12 Pedersen 1534, opslaget „Om man er forstoppet oc kan icke gaa til Stol“.

13 Koch 1999, s. 30.

14 Ordbog over det danske sprog, spalte 992.

15 Tilander 1968, s. 36.

16 Der er kendskab til flere latriner, der enten har for mangelfulde oplysninger eller usikre dateringer, hvorfor de ikke indgår i nærværende arbejde. I Keyes 2008, s. 14ff beskrives indsamlingsstrategi og metode indgående.

Tysk træsnit fra omkring 1480 med illustration af anvendelsen af en latrin, hvor manden pædagogisk er placeret uden for døren, så man kan se, hvad han foretager sig. Efter Madsen 1989, s. 6.

om latrinerne er af meget blandet og ofte mangelfuld karakter, skal typologier og dateringer naturligvis betragtes som hypotetiske.

I de skriftlige kilder er der ganske få vidnesbyrd om latrinernes udseende, interiør og anvendelse. På enkelte illustrationer kan man se afbildninger af latriner, men disse er ofte satiriske og med et særligt budskab for øje. En fransk håndskriftsillustration, *Boccacios Decameron*, fra 1400-tallet viser en mand, der er faldet gennem hemmeligheden.¹⁷ Et tysk træsnit fra omkring 1480 illustrerer anvendelsen af det lille hus, hvor manden pædagogisk er placeret skidende uden for huset, så man kan se både latrinen og gerningen!¹⁸ Der afbildes latriner med et enkelt sæde, men fra danske udgravninger kendes to eksempler på fund af toiletsæder med flere huller ved siden af hinanden. Det ene er fra en af de store latrinkasser fra Aalborg, hvor der er fundet et sæde med plads til to personer.¹⁹ Det andet er fundet i kanalen, der løber under latrinerne på Øm Kloster, og er et sæde, der er brækket i den ene ende men stadig har halvandet hul bevaret.²⁰ Forhåbentlig er brættet styrtet i kanalen uden passagerer!

Fra udenlandske klostre kendes meget store necessarier med plads til rigtig mange mennesker, bl.a. i abbediet Christ Church ved Canterbury Cathedral fra 1100-tallet med 55 separate kabiner.²¹

Der er skriftlige vidnesbyrd om flere offentlige latriner. Fra Aarhus nævnes byens hysken eller vandhus.²² Hugo Matthiessen nævner et offentligt *Lilhus* fra 1500-tallet i Randers og beskriver et offentligt magshus i Ribe, der var bygget på pæle over åen lidt længere nede ad strømmen end den offentlige vaskeplads og

17 Jörpeland og Bäck 2001, s. 332.

18 Madsen 1989, s. 6.

19 Iørgensen 1934, s. 315; Johansen, Knudsen og Kock 1992, s. 240f; Grantzau 1953–54, s. 89ff.

20 Madsen 1989, s. 5.

21 Møller-Christensen 1958, s. 48ff.

22 Degn 1996, s. 256.

Omvandrende person med potte dækker kunden til, mens han forretter sin nødtørft i 1700-tallets Paris. Efter Tilander 1968, s. 49.

badstuen.²³ Om der er tale om det samme som byens privet, der nævnes i Ribe Bys Jordebog fra 1565, vides ikke.²⁴

Der kendes mange offentlige latriner fra middelalderens London, men fra en by som Paris kendes ingen. I 1670 ansøgte der om oprettelse af offentlige latriner på udvalgte steder i Paris, men uden held. Til gengæld kender man fra 1700-tallets Paris til flytbare og transportable latriner, der måske har fungeret som afbildet på illustrationen oven for, selvom det satiriske i fremstillingen måske vinder over sandhedsværdien. I 1800-tallet kendes alene til 10 offentlige latriner i Paris – de såkaldte Vespasiennes – der fik navn efter den romerske kejser Vespasian, der i Rom i sin regeringstid fra år 69 til 79 installerede offentlige lerkar til at urinere i, som man skulle betale for at bruge.²⁵ I samme periode kendes store offentlige latriner med gennemstrømmende vand – bl.a. fra Pompeii. I Sverige angives der i middelalderen at være lovgivet om, at gæstgiverier skulle have *stang*, der fungerede som en simpel vandret stang sat i væggen, der kunne fungere som toilet-sæde.²⁶

I Carole Rawcliffes interessante udgivelse „*Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities*“ fra 2013 beskrives, hvordan en af

23 Matthiessen 1917, s. 135.

24 Koch 2000, s. 284.

25 Tilander 1968, s. 48ff.

26 Erikson 1970, s. 20.

kongens staldkarle i 1307 kommer i slagsmål med to mænd fra London, da han tisser langs vejkanterne i en sidegade. Mændene siger til ham „that it would be more decent to go to the common privies of the City“.²⁷ Her er et konkret eksempel på, at offentlige latriner har været normale – i hvert fald i London – og at det for nogle har været særdeles upassende at urinere i det offentlige rum.

Et meget avanceret latrinsystem kendes fra 1200-tallets Visby, hvorfra ikke færre end 70-80 latriner kendes af typen *latrinkamre*. Der er oftest tale om tønde-hvælvede rum i kælderniveau – ofte af anselig størrelse på omkring 2 x 4 meter og en loftshøjde på op til 2 meter. Kamrene er bygget samtidig med husene, og mange er forbundet med hinanden via udhulede træstammer eller kalkstensflis, og nogle med direkte adgang til havet. Der kendes over 40 kanaler, hvoraf 12 har direkte tilknytning til latrinkamre. Det højtstående grundvand menes at være trængt ind i kamrene og have spulet disse, og i lofterne og sjældnere gange i væggene har der været adgang til kamrene, så de har kunnet blive både fyldt og tømt ad denne vej. Nogle har direkte tilslutning fra hemmeligheder med indvendig skakt ned til kamrene, og kamrene menes at være brugt til både latrinaffald og almindeligt affald.²⁸ Et dansk eksempel kendes fra Ejler Haugsteds udgravning på Bispetorv i Aarhus i 1921, hvor det beskrives, at der ud over bygninger, der antoges at tilhøre domkapitlet, fandtes en 2,5 meter lang skakt førende til en middelalderlig muret og hvælvet grube. På grubens bund var et lag af kalk, ovenpå et lag af fækalier, hvilket ikke lod tvivl tilbage om, at dette var en latrin.²⁹ Der kendes også til danske latrinkamre fra hhv. Gjorslev³⁰ og Vitskøl.³¹

Håndteringen, placeringen og stanken

Moderne forsøg viser, at det – uden at tage højde for dekomposition undervejs – vil tage en person omkring 20 år at fylde en latrin på 2 m³. Ser vi på størrelserne af de 40 undersøgte jyske latriner, er de i gennemsnit lige over 2 m³,³² men en nøje beregning af funktionstid forudsætter kendskab til bevaringsforhold og adgangsforhold til latrinen – hvor mange anvender den, hvor hurtigt fyldes den op, og hvor hurtigt nedbrydes materialet?

Et tørt, varmt, aerobt klima er befordrende for både kompostering og fjernelse af lugt og resulterer i muld, vanddamp og kuldioxid. Medvirkende til sådanne forhold er en tilsætning af faktorer, der virker udtørrende og opsuger fugt såsom

27 Rawcliffe 2013, s. 140.

28 Westholm 2001, s. 255f.

29 Haugsted 1923, s. 30f.

30 Olsen 1996, s. 107f.

31 Hjermand og Jensen 2016, s. 125ff.

32 Keyes 2008, s. 37ff. Desværre er alle mål ikke tilstede for alle latriner, hvorfor rumfanget ofte blot er en omtrentlig angivelse.

aske, trækul, savsmuld, halm og strå, der samtidig skaber luft mellem fækaliene, hvilket påvirker komposteringen positivt. Det er altså en fordel at hindre vand og samtidig lade urin sive bort, hvilket kan forklare, at man flere steder har valgt at nedgrave kasser og tønder og anvende dem som latrinbeholdere. Dækkes fækaliier helt med savsmuld, spagnum, materiale fra kompost, friskt græs m.m., vil dette desuden fungere som et biofilter eller organisk låg, der helt fjerner lugt fra latrinen.³³ En vurdering af indholdet i latrinerne ud fra disse oplysninger kan tyde på, at mange af de ellers formodede affaldskomponenter i realiteten kan have haft praktisk betydning i forbindelse med latrinerne funktion. Med en nøje bevidsthed om kompostering har det næppe været nødvendigt at skulle tømme de nedgravede latriner.³⁴

Mange skriftlige kilder i landskabs- og købstadslovgivningen definerer den rette placering af latriner i forhold til gader, naboer, kirkeskel m.m. og tyder på en vis form for diskretion med hensyn til blufærdighed og ildelugt. Kilderne foreskriver også håndteringen af affald generelt. Landskabslovene gjaldt også for byerne, med mindre de havde selvstændig købstadslovgivning, og da Chr. II's lov fra 1522 blev ugyldiggjort allerede i 1523,³⁵ var de middelalderlige landskabslove atter gældende.³⁶

Det ældste kendte eksempel her fra landet på forordninger om placeringen af en latrin er fra Ribe Stadsret fra 1269 (§57): „*Når nogen vil bygge en svinesti eller en hemmelighed, er det ham ikke tilladt at bygge nærmere gaden end i 5 fods afstand, eller nærmere sin nabo end i 3 fods afstand, eller nærmere kirkegården end 7 fods afstand eller 5 fods, hvis det er nødvendigt.*“ I den oprindelige lovtæst anvendes benævnelsen *priuata* i stedet for den her citerede og oversatte benævnelse *hemmelighed*.

At der har været fokus på lugt fra latriner, vidner en kilde fra 1514 fra Bogense om: „...*udgrave til hemmeligt hus så ingen ond lugt udbredes, huset må ikke anbringes over byens grave eller bække. Sker det, skal huset nedbrydes og bøde betales.*“³⁷

Der var straffe til dem, der forbrød sig mod de foreskrevne love. I Kristoffer af Bayerns Stadsret for København, 1443, beskrives bøder på tre mark til kongen, tre mark til byen, tre mark til naboen samt fjernelse af huset.³⁸ Dispensationer kunne gives, som det nævnes i et eksempel fra 1499 fra Aalborg, hvor en Barbara

33 Jenkins 1999, kapitel 8.

34 Keyes 2008, s. 37f.

35 Fenger 1988, s. 190ff. Madsen 1989, s. 7 og Nielsen 1985, s. 123.

36 www.danmarkshistorien.dk, opslaget Christian 2.s Land- og Bylov 1522.

37 Fenger 1988, s. 196 og DGK III, s. 240.

38 DGK III, s. 89 og KLNLM, bd 6, opslaget „hemmelighed“.

Mikkelsdatter i forbindelse med en hushandel betinger sig retten til at placere et magshus mellem to bygninger på grunden.³⁹

Da der sjældent udgraves hele matrikler i middelalderbyer, kan det være svært at efterprøve, om man har rettet sig efter de foreskrevne love. Fra udgravningen ved Guldsmedgade i Aarhus er der erkendt ikke færre end 17 latriner, som alle holder behørig afstand til skel mellem grunde og placerer sig på baggrundsarealer ud mod den opfyldte voldgrav.⁴⁰ Ved en ny inddeling i parceller i slutningen af 1300-tallet kommer den ene latrin dog til at placere sig i et skel.⁴¹

Den overordnede tendens blandt de 40 undersøgte jyske latriner er, at hvor der viser sig spor efter ejerskel og gader, placerer latrinerne sig på baggrundsarealer og væk fra bebyggelse, gader og ejerskel, men dette er ikke uden undtagelser. En latrin fra Ribe fra 1100-tallet, erkendt ved udgravningen ved Dagmargården, placerer sig eksempelvis lige oven i skelgrøfter og på et vejhjørne og betragtes som værende en mulig offentlig latrin.⁴² Fra Odense er der eksempler på tønder og kasser, der ligger tæt på bebyggelse.⁴³ I de tilfælde, hvor latrinerne ligger i skel eller ved gade, tolkes de normalt som delelatriner eller offentlige latriner, der som nævnt også kendes fra skriftlige kilder.

Fra Oslo, „Gamlebyn, Søndre felt,“ findes en meget omfattende udgravning, hvor 29 latriner har været genstand for en undersøgelse af placering. Her ser det ud til, at man indtil 1200-tallet placerer latrinerne lige op ad bebyggelse, hvorimod man derefter placerer latrinerne længst væk fra eksisterende gadeforløb og huse. En forsigtig tolkning kan være, at man tager hensyn til lovgivningen om placering, som antageligvis først eksisterer fra dette tidsrum, idet den ældste kendte stadslov fra Oslo er fra 1325.⁴⁴

Det er meget vanskeligt i det tilgængelige arkæologiske materiale at se, om lovgivningen om placeringen af latriner generelt har været overholdt. Det kræver arealmæssigt store udgravninger at opnå kendskab til grundstykkers udstrækning, og derforuden kræves gode oplysninger om sammenhængende stratigrafi for at få indsigt i, hvilke anlæg (bygninger og latriner m.m.), der er i funktion samtidigt. Uden disse oplysninger er det umuligt at klarlægge ejerforhold og social kontekst.

39 Johansen, Knudsen og Koch 1992, s. 240. Benævnelsen *mag* bruges i mange sammenhænge, og principielt set kan et magshus derfor være anvendt til andet end at forrette sin nødtørf i. Benævnelsen *magshus* er ifølge Ordbog over det danske Sprog, betydning 3, et nødtørfshus, så der må være en vis sandsynlighed for, at det er dette, der her er tale om – også set i lyset af, at der skal en dispensation til i forbindelse med placeringen af dette hus.

40 Larsen og Skov 2003, s. 121.

41 Keyes 2008, s. 43. Se også Jette Linaas artikel i dette temanummer.

42 Jantzen, Kieffer-Olsen og Madsen 1994, s. 28.

43 Mundtlig kommentar, 2016, fra Kirstine Haase, cand.mag. i middelalderarkæologi, der har forestået udgravninger af latriner i Odense.

44 Jörpeland og Bäck 2001, s. 327ff.

Skidt fra kanel – er det obskøne sorteret fra?

For at kunne svare på, om man har sorteret sit affald og håndteret det forskelligt afhængigt af beskaffenhed, skal man i udgravningssituationen først være i stand til at erkende tilstedeværelsen af fækalier samt skelne animalske fra humane. Normalt vil man se på bestanddelene af strå, halm og andet materiale i fækaliemassen og ud fra tilstedeværelsen af disse tolke fækalierne som animalske. Dette er dog behæftet en tolkningsmæssig risiko, da humane fækalier kan være iblandet plantemateriale, hvis man eksempelvis, som tidligere nævnt, har anvendt dette til enten at tørre sig med, til at fremme kompostering eller til „at lægge låg på fækalierne“.

Ved undersøgelserne ved Viborg Sønderlø i 2001 blev der udtaget jordprøver af samtlige lag og kontekster, hvor mange blev undersøgt både arkæologisk, entomologisk, arkæobotanisk og parasitologisk. Efterfølgende foretog jeg en sammenlignende undersøgelse af tolkninger af lag, hvor en eller flere faggrene havde erkendt tilstedeværelse af fækalier af den ene eller anden slags. Parasitologisk volder det eksempelvis udfordringer med sikkerhed at erkende humane fækalier fra eksempelvis fækalier fra gris, da man forventer tilstedeværelse af identiske typer indvoldsorm. Overraskende viste det sig, at der i lidt over halvdelen af de 50 prøver var uoverensstemmelse mellem tolkningerne fra to eller flere faggrene om tilstedeværelsen af fækalier. Hertil skal dog siges, at det alene er arkæologen, der ser hele konteksten, og at det naturvidenskabelige prøvemateriale alene baserer sig på et udsnit af konteksten, som ikke nødvendigvis er repræsentativt for hele sammenhængen. Samtidig er de naturvidenskabelige prøver primært undersøgt fra kontekster med særlige problemstillinger, hvilket også normalt vil være tilfældet fra andre udgravninger.⁴⁵ Generelt undersøges prøver eksempelvis kun arkæobotanisk, hvis arkæologen har erkendt fækalieindhold og gerne vil vide mere om det eksakte indhold, så derfor er der ganske få undersøgelser for latrinmateriale i lag, der ikke direkte henfører sig til latriner.

Ved Sønderløudgravningen er et forholdsvis stort antal kontekster dog undersøgt og peger på, at der kun i ringe grad synes at være humane fækalier uden for selve latrinen. På enkelte andre udgravninger, hvor man, dog primært arkæologisk, har haft mulighed for at undersøge denne problemstilling, ses en tilsyneladende bevidst affaldssortering, hvor latrinmateriale, husholdningsaffald og dyremøg forefindes i separate beholdere. Dette er bl.a. tilfældet i Guldsmedgadeudgravningen i Aarhus, hvor latrinmateriale synes at være opsamlet i nedgravede latrinkasser, dyremøg og strøelse bagerst på grundene samt i voldgraven, mens

45 Keyes 2008, s. 75ff. Se også Fruergaard og Moltsen 2005, s. 117ff i Iversen, Robinson, Hjerminde og Christensen (red.) 2005.

husholdningsaffald formodes at være delvist fjernet af renovation, da mindst 90% af keramikken, man normalt vil forvente vil være til stede, ikke findes.⁴⁶

Fra Söderköping er latrinaffald samlet i jordgravede gruber eller tønder, mens husholdningsaffaldet er i beholdere af træ, der ses at være tømte. Disse affaldsbeholdere varierer i størrelse fra 1-3 meters længde og er enten placeret på jorden eller gravet lidt ned. Mange affaldskasser er dendrokronologisk daterede til 1200-tallet og er placeret bagerst på grundstykkerne. Samtidig sker en stor befolkningsekspansion og en generel mindskelse af kulturlagenes tykkelse i byen. Afløbsvandet er i øvrigt ført bort i render under byen, og i et enkelt tilfælde fra slutningen af 1200-tallet synes der at være direkte forbindelse via en rende mellem en latrin og Storåen.⁴⁷ Lignende anføres fra Roskilde, hvor en latrin synes at være forbundet direkte til et drænende skelgrøftesystem.⁴⁸

Generelt er der meget få informationer om håndtering af humane fækalier i det arkæologiske materiale. Det være sig enten fordi fækalier kan være svære at erkende på grund af dårlige bevaringsforhold eller kan være svære at skelne fra animalske fækalier. Dog må det overordnet siges, at der findes gode eksempler på en bevidst håndtering og adskillelse af humane fækalier fra andet affald og en generel bevidsthed om affaldshåndtering i de udgravninger, der er meget velundersøgte og arealmæssigt har været så store, at man har kunnet danne sig et overblik over en hel matrikels logistik og indretning.

1000 kroners spørgsmålet – hvad tørrede man sig med?

Det er almindeligt antaget, at man har anvendt mos til at tørre sig med, og mos er også erkendt i alle de undersøgte latriner, hvor man har haft lejlighed til at undersøge materialet i latrinen nærmere. Fra Bryggen i Bergen, hvor man har store avancerede latriner og latrinkamre, er der kendskab til kældre, hvor der har været store mængder mos opbevaret, som antages at have været brugt som toiletpapir. I fækalielagene i latrinerne i Bryggen er der alle steder iblandet mos.⁴⁹

Fra landene omkring os er der mange eksempler på tekstiler i latriner, hvorfor man formodes at have brugt tekstiler som toiletpapir eller hygiejnebind.⁵⁰ Der er dog ingen af de jyske undersøgte latriner, der umiddelbart indeholder tekstiler, men tilstedeværelsen er muligvis ikke erkendt. I latrinen fra Søndersø i Viborg, som er velundersøgt, og hvor det organiske materiale er meget velbevaret, er der ingen tekstil i latrinen, men mange fund af tekstilfragmenter i lagene uden til-

46 Larsen og Skov 2003, s. 125.

47 Broberg og Hasselmo 2001, s. 268ff.

48 Koch 1999, s. 31.

49 Herteig 1994, s. 292.

50 Eksempelvis fra Söderköping. Se Broberg og Hasselmo 2001, s. 274.

knytning til latrinen. I dette tilfælde skyldes manglen på tekstiler i latrinen ikke dårlige bevaringsforhold.

Fra Sverige er der detaljerede beskrivelser af forskellige aggregater, man har anvendt, før toiletpapiret blev almindeligt i 1880'erne. Nogle steder var der en pind, der kunne være formet som en ske, og anvendtes af dem, der ville.⁵¹ Andre steder beskrives det, at man jo bare brugte det, der var i nærheden: græs, mos, pinde eller sne. Samme kilde beretter om en kvinde, der aldrig i sit liv havde anvendt andet end pegefingeren.⁵² Potteskår beskrives af Per Kristian Madsen som værende mulige at anvende som toiletpapir, da de jo findes i latriner,⁵³ og flere steder i verden i dag anvendes sten.⁵⁴ Et bizart eksempel med et bræt med en svamp til at *rense det obkskone* nævnes af filosofen Seneca i begyndelsen af det første århundrede, hvor en germaner forud for en dyrekamp begår selvmord ved at stikke et bræt med en svamp i halsen.⁵⁵

Fra to latriner fra Aalborg er der fundet mange stavbægre, der muligvis kan have indeholdt vand til at skylle efter med eller til at vaske hænder i, men bægrene kan også være decideret affald. Ligeledes er der i Odense fundet stavbægre i latriner.⁵⁶ Der er ikke fundet hele keramiske potteskår eller andre typer beholdere i de øvrige undersøgte latriner, der ellers kan tyde på brug af denne slags. Moderne forskning viser, at blade fra træer fungerer allerbedst som erstatning for toiletpapir – forsøg eventuelt selv!

Privatlivets fred

I Hans Peter Duerrs *Myten om civilisationsprocessen* gives flere middelalderlige eksempler på anstød og blufærdighed i forhold til at skulle forrette sin nødtørft for øjnene af andre,⁵⁷ men samtidig viser fund af latrinsæder med flere huller, at dette har fundet sted. I Sverige var det at såre eller dræbe nogle på *hemlighuset* jævnstillet med at gøre det i badstuen, og den, som *brød almindelig fred*, var en æreløs mand.⁵⁸ En form for privat fred synes altså at være forbundet med ophold på hemlighuset.

Benævnelsen hemmelig knytter sig dog ikke nødvendigvis alene til, at handlingen at gå på toilet har været tabuiseret. En række svenske interviews med omtrent 90 mennesker, der er født på landet i Sverige i tiden mellem 1895 og 1940,

51 Erikson 1970, s. 20.

52 Frykman og Löfgren 1979, s. 165.

53 Madsen 1989, s. 8.

54 Tilander 1968, s. 78f.

55 Reynolds og Tomus 1976, 70, 20–21.

56 Mundtlig kommentar, 2016, fra Kirstine Haase.

57 Duerr 1994, s. 190ff.

58 Carlsson 1947, s. 115.

viser en stor enighed om, at hemlighuset hedder sådan, fordi dette danner rammen om det sted, hvor man kan diskutere hemmeligheder med hinanden. Hemlighusene har som regel plads til flere mennesker, og en almindelig forekommende talemåde i Sverige har været „*skal vi gå til hemlighuset*“ eller „*det berättar jag ikväll på dass*“.⁵⁹ Her kunne man i modsætning til i boligen tale privat! I takt med at familiemedlemmerne i højere grad fik særskilte rum i boligen, ophørte den hemmelige lokumssnak.⁶⁰ Selv oplysning om prævention kunne foregå her i første halvdel af 1900-tallet. Elise Ottesen-Jensen gav personlig rådgivning til kvinder på hemlighuset, indtil hun senere fik bil og kunne drage rundt og have samtalerne i bilen i stedet for.

Dominikanermunken Felix Faber fra Ulm beretter om nødtørft i forbindelse med sine pilgrimsrejser med skib til Jerusalem i 1480 og 1483. Han beskriver, hvordan hver pilgrim har en *urinal* ved sin seng. En urinal er en slags flaske af keramik, som han finder det særdeles upassende at anvende, da de ofte vælter, når folk går forbi. Han beskriver, hvordan det kun er invalide, der bør bruge dem i sengen, og foreslår i stedet andre passende måder at forrette sin nødtørft på. For det første bør man gøre det, når man har muligheden for at gøre det på et passende sted – også selvom trangen ikke er der. Ombord på båden kan man sætte sig på årerne, men dette kan være en farlig og våd affære, og man bør undlade at afklæde sig fuldstændigt, da det er usømmeligt at vise sine *skamfulde dele* offentligt.⁶¹ En decideret skibslatrin kendes fra fundet af Bremerkoggen, der er dateret til 1300-tallet,⁶² men så godt udstyret var Felix Fabers skibe tilsyneladende ikke.

Egentlige vandlåste latriner kendes først her fra landet fra slutningen af 1800-tallet, og indførelsen af disse syntes at volde vanskeligheder – bl.a. fordi man gerne ville anvende latrinmateriale som gødning. En fortæller for vandklosetterne citeres her i *Tidsskrift for Sundhedspleje*, 1894: „... en alm. Gennemførelse af Vandklosetsystemet i vore Gaardlatriner... sikkert ikke vanskeligere at gennemføre i Løbet af et forholdsvis kortere Antal Aar, end Forandringen fra Gruber til Tønder i sin Tid var – men vi skulde rigtignok helst gøre det frivilligt og ikke som for 40 Aar siden have en Koleraepidemi til at sætte os Kniven paa Struben.“⁶³ Citatet fortæller ikke blot om vandklosettet, men ligeledes om overgangen fra anvendelsen af gruber til tønder i baggårdene i byerne, hvilket synes at finde sted i midten af 1800-tallet. Andetsteds berettes, at pottetønder var udbredt fra 1880'erne som tønder, man slog potterne ud i, i modsætning til deciderede sædetønder.⁶⁴

59 Bäck 1994, s. 29 og 57.

60 Bäck 1994, s. 60.

61 Braunstein 1988, s. 587f.

62 Lahn 1992, s. 165.

63 Gædeken, Hoff og Meyer 1894, s. 36.

64 Hilden 1973, s. 56.

Der kendes kun få eksempler på middelalderpotter fra det skandinaviske område, men dette skyldes sandsynligvis, at disse er svære at skelne fra øvrige kar og skåle. Om potterne blev tømt ud af vinduet, som det ses afbildet på satiriske tegninger, vides altså fortsat ikke...

Konklusion

Man kan på baggrund af ovenstående driste sig til at konkludere, at der overordnet set har været ganske godt styr på håndteringen af humane fækalier op gennem middelalderen. Natpotten har måske nok stedvis været tømt ud af vinduet, men der er ikke umiddelbart arkæologisk evidens for, at man har bevæget sig rundt i sine egne efterladenskaber. I de tilfælde, hvor det rent arkæologisk har været muligt at undersøge affaldshåndtering, ser det derimod ud til, at der har været en bevidst skelnen mellem affald fra dyr, mennesker og husholdning. Tykke kulturlag i byerne og skriftlige kilder, der beskriver møg på gade og torv, betyder ikke umiddelbart, at det er latrinmateriale, man har bevæget sig rundt i.

Lovgivningen definerer fra 1200-tallet og fremefter den rette placering og håndtering af latriner og affald generelt, men i forhold til byernes kulturlagstilvækst ser det overordnet set først ud til for alvor at være organiseret i løbet af 13- og 1400-tallet – dog ikke uden undtagelser. Ved større byudgravninger, hvor hele matrikler er undersøgt, ser det ud til, at man flere steder allerede tidligere har skelnet mellem affaldstyper og har håndteret disse forskelligt inden for grundenes arealer. Oftest er latrinerne placeret bagerst på grundstykker – væk fra beboelse, gader og naboskel – som det er foreskrevet i stadsretterne. Der er dog undtagelser, der ofte forklares som offentlige latriner eller delelatriner.

Den efterfølgende håndtering af latrinaffald i latringruber må have været minimal. Med bortledning af urin og med tilsætning af kompostfremmende komponenter som de, der findes i latrinerne, har man opnået de bedste betingelser for kompostering, så tømning næppe har været nødvendig. At der sandsynligvis ikke har været tradition for at tømme nedgravede latriner, vidner fundene af de mange latrinkasser ved Guldsmedgadegravningerne i Aarhus om – her har man etableret nye latrinkasser i stedet for. Samtidig ser det ud til, at det, der er havnet i latrinerne, har haft en særlig funktion – enten som toiletpapir eller til at hindre lugt og fremme kompostering. Latrinerne ser altså ikke ud til i større grad at have været anvendt til almindeligt husholdningsaffald. De meget avancerede latrinsystemer med latrinkamre og -kanaler, der kendes fra flere byer, viser tillige, at man har været meget fokuseret på at organisere latrinmateriale og at lede dette bort fra boligerne.

Arkæologiske fund af toiletsæder med flere huller viser, at det ikke var udsædvanligt at gå på toilet sammen med andre. Dette synes umiddelbart at stille

sig i modsætning til, at latrinerne oftest benævnes med meget private og nærmest tabuiserede navne såsom *priveter* og *hemmeligheder*, der ofte tolkes som om, at selve gerningen at gå på toilet er hemmelig eller privat. Benævnelserne – og det at flere har kunnet gå på toilet sammen – kan tilsyneladende også hentyde til, at latrinen er et sted, hvor private samtaler kunne finde sted. Herom vidner i hvert fald nyere svenske etnologiske undersøgelser i områder, hvor *Hemlighuset* til flere mennesker længe har været i brug – som et sted til private samtaler.

Litteratur

- Braunstein, Philippe 1988: „Toward Intimacy: The Fourteenth and Fifteenth Centuries“. *A History of Private Life. II. Revelations of the Medieval World* (red. Aries, Phillippe og Georges Duby). Cambridge, Massachusettes and London, s. 395-506.
- Broberg, Birgitta & Margareta Hasselmo 2001: „Urbana nödvändigheter – kommunala angelägenheter? Avloppssystem och Sophantering i den medeltida staden“. I. Anders Andrén, Lars Ersgård og Jes Wienberg (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 267-276.
- Bäck, Kalle 1994: *Det svenska dasset – inte bara en skitsak! En historisk studie av dassets betydelse som forum för social kontakt och medborgarfostran*. Klockrike.
- Carlsson, Lizzie 1947: „Om bad och badstugor i äldre tid“. *Rig / Kulturhistorisk tidsskrift*. Stockholm 1947, vol. 30, s. 113-141.
- Degn, Ole 1996: „Borgernes By 1550-1720“. Århus. Byens Historie (red. Gejl, Ib), bd. 1, -1720. Århus, s. 243-341.
- DGK: *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bd. I-V (udg. Af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Erik Kroman). Kbh. 1951-1961.
- Duerr, Hans Peter 1994: *Nakenhet och skam. Myten om civilisationsprocessen*. Band 1. Stockholm/Stehag.
- Erikson, Marianne 1970: „Personlig hygien“. *Fataburen/Nordiska museets och Skansens årsbok* 1970. Stockholm, s. 9-22.
- Fenger, Ole 1988: „Møg og mødding. Middelalderbyens miljøregler“. I: *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*. Kbh., s. 189-199.
- Fruergaard, Janne og Annine S.A. Moltsen 2005: „Latrinen“. I: Iversen, Mette, David Earle Robinson, Jesper Hjerminde & Charlie Christensen (red.): *Viborg Sønderø 1018-1035. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid* (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52). Højbjerg, s. 117-126.
- Frykman, Jonas og Orvar Löfgren 1979: *Den kultiverade människan*. Kristianstad.

- Grantzau, Sylvest 1953-54: „Kulturhistorie i skarnkasser“. *Danske Museer. Aar- bog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening*, bd. IV, s. 89-98.
- Gædeken, C.G., E.M. Hoff og J. Meyer 1894: *Renovationsvæsenet i København og danske Provinsbyer*. Særtryk af Tidsskrift for Sundhedspleje 1. R. IV.
- Haugsted, Ejler 1923: „Udgravningerne paa Bispetorvet i Aarhus Efteraaret 1921“. Særtryk fra *Aarhus Stifts Aarbøger* XVI, s. 99-137.
- Herteig, Asbjørn E. 1994: „The „cellar buildings“ and privies at Bryggen“. *The Bryggen papers* 1994, vol. 5. Bergen, s. 287-320.
- Hilden, Hans Peter 1973: *Skrald, Storby og Miljø. En beretning om Københavns kamp mod affaldet gennem 200 år*. København.
- Hjermind, Jesper og Hugo Støttrup Jensen 2016: *Vitskøl Kloster. Den middelal- derlige bygningshistorie*. Højbjerg.
- Iørgensen, Chr. 1934: „Det underjordiske Aalborg“. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. XXIII. Aalborg.
- Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen 1994: „De små brødres hus i Ribe“. *Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer*, 1994, s. 26-36.
- Jenkins, Joseph 1999: *The Humanure Handbook. A guide to Composting Hu- man Manure*. Grove City, USA.
- Johansen, Erik, Bodil Møller Knudsen og Jan Kock 1992: *Aalborgs Historie. Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534* (bd. 1). Aalborg.
- Jörpeland, Lena Beronius og Mathias Bäck 2001: „Kroppskultur – förestäl- lningar om synen på renlighed utifrån medeltida latrinmaterial“. I: Anders André, Lars Ersgård og Jes Wienberg (red.) *Från stad till land. En medeltids- arkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 323-336.
- Kadsted, J. 1943: *Gadefortegnelse med historiske oplysninger*. Århus.
- Kalkar, Otto 1975: „Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)“, bd. I-VI. *Universitets-Jubilæets danske Samfunds skriftserie*, nr. 461-466. Odense.
- Keyes, Janne Fruergaard 2008: *Hemmelige huse. Latrinforhold i vikingetid og middelalder med særligt henblik på jyske urbane latriner*. Nyhedsbrevets ph.d.-afhandlinger og specialer, Ny række, bind 18.
- KLNM: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 1-20, 1980-83 (op- tryk efter 1. oplag 1956-78).
- Koch, Hanne Dahlerup 1999: „Feje for egen dør“. *Skalk* 1999:2, s. 28-32.
- Koch, Hanne Dahlerup 2000: „Middelalderens gader“. *Kuml* 2000, s. 239-304.
- Lahn, Werner 1992: „Die Kogge von Bremen. Bd. 1: Bauteile und Bauablauf“. *Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseum ;30*. Hamburg.
- Larsen, Jette Linaa og Hans Skov 2003: „Boligmiljø på byernes parceller – især i Århus“. *Bolig og Familie i Danmarks Middelalder* (red. Else Roesdahl). Høj- bjerg, s. 119-128.
- Madsen, Per Kristian 1989: „Det lille hus“. *Skalk* 1989:6, s. 3-8.

- Matthiessen, Hugo 1917: *Gamle Gader. Studier i Navnenes Kulturhistorie*. København.
- Møller-Christensen, Vilh. 1958: *Bogen om Æbelholt Kloster*. København.
- Nielsen, Ingrid 1985: *Middelalderbyen Ribe*. Århus.
- Olsen, Rikke Agnete 1996: *Borge i Danmark*. København.
- Ordbog over det danske Sprog*, bd. 1-28. Kbh. 1976.
- Pedersen, Christiern 1534: *Om Urte Uand Till Ath Lege alle honde Sotter oc Siugdomme Bulde Blegner, Pestilentze oc all anden brøst met Induertis oc vduertis paa menniskens legeme Och hurledis och paa huad tid om aarit man skal brende samme vand aff de vrter som her voxe i Riget*. Malmø.
- Rawcliffe, Carole 2013: *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities*.
- Reynolds, L.D. og I. Tomus 1976: *L. Annei Seneca ad Lucilium epistula morales ... recognovit....* Oxford.
- Roesdahl, Else 2001: *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. Kbh.
- Tilander, Gunnar 1968: *Stång i vägg och hemlighus. Kulturhistoriska glimtar från mänsklighetens bakgårdar*. Avesta.
- Westholm, Gun 2001: „Två städer. Sanitär infrastruktur i Visby och Tallinn under medeltiden“. Anders Andrén, Lars Ersgård og Jes Wienberg (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 253-262.

Websider

<http://mothsordbog.dk/ordbog?query=vandhus> (besøgt 5/11-2016)

<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/christian-2s-land-og-bylov-1522/> (besøgt 5/11-2016)

English abstract

Secret houses – Latrines in Viking Age and Medieval Times

The primary object of this article is an attempt at clarifying conditions and norms connected with latrine facilities in the Viking age and Medieval period in Denmark; their appearance, placement on a house plot in relation to habitation and their daily practical usage. The article has its central focus on a juxtaposition of 40 urban latrines from Jutland – supplemented with use of pictorial and written sources, typically of a legal character. Efforts at discerning typologies and chronologies in the material are hampered by the modest number of recorded latrines in Jutland, but enough characteristics can be outlined, though, to justify the presentation of a dated typology. As regards their placement, latrines seem

to have been placed in back yards away from habitation areas, neighbours and property boundaries; all as prescribed in the scanty written sources. There are exceptions, though, in latrine placements, which can be explained by the particular latrine's function as either a public or shared latrine.

Archaeological finds of toilet seats catering for up to a couple of people at a time, show that it was not unusual to relieve oneself in the company of others. Specific terms such as 'privy' can in this light also allude to a place where private conversation could take place.

As regards personal hygiene issues related to toilet visits, latrine deposits are of great value in any study regarding norms and habits over time. Modern experiments with compost-toilets have shown that many of the components in these latrine deposits – that have often been defined as refuse – are integral and necessary elements for an effective decomposition of a latrine's content – or as toilet paper.